

**ՀԱՄԱՌՈՒՄԱՍՏԱՆՅԱՆ ՊՐՈԼԵՏԱՐԻԱՏԻ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ
ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲԱՆՎՈՐ ԴԱՍԱԿԱՐԳԻ ԿՐԹԱԿԱՆ-ՈՐԱԿԱԿԱՆ ԱՃԸ
(XIX դ. երկրորդ կես—XX դ. սկիզբ)**

Ս. Ս. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Արևելյան Հայաստանի բանվոր դասակարգը, լինելով Ռուսաստանի պրոլետարիատի անբաժանելի մասը, իր ձևավորման առանձնահատկություններով հանդերձ, չէր կարող իր վրա չկրել կոլտուրական-որական աճի այն հիմնական գծերը, որոնք հատուկ էին երկրի պրոլետարիատին սմբողջովին վերցրած:

Թեև XIX դ. II կեսին կրթության զարգացումը տեղի էր ունենում համեմատաբար նույնաստիքի պայմաններում (ճորտատիրական իրավունքի վերացման, երկրի՝ կապիտալիզմի ժամանակաշրջանը թևակոխելու, լուսավորության և գիտության վրա հեղափոխական շարժման գործած բարերար ազդեցության առումով), սակայն, Վ. Ի. Լենինի դիպուկ արտահայտությամբ, ցարական Ռուսաստանում «ժողովրդական մասսաները կողոպտված էին կրթության, գիտության և լուսավորության իմաստով»¹: 1897 թ. մարդահամարի տվյալներով երկրում գրագետների թիվը կազմում էր 21,1% (տղամարդիկ՝ 29,3, կանայք՝ 13,1)², իսկ հանած մինչև 9 տարեկան նախադպրոցական հասակի երեխաները՝ ընդամենը 27%³: Բանվորների և գյուղացիների երեխաները կրթություն ստանում էին գլխավորապես ծխական դպրոցներում, մեկզատյալ և երկզատյալ տարրական ուսումնարաններում: 1898 թ. Ռուսաստանում դպրոցահասակ (8—11 տարեկան) երեխաների 64,5%-ը չէր սովորում⁴:

1901 թ. հունվարին բոլոր տեսակի 84544 տարրական ուսումնարաններում սովորում էին 4580827 աշակերտներ: 1573 շնչին ընկնում էր մեկ տարրական դպրոց, սովորողները կազմում էին բնակչության 31,9%-ը⁵: Անշուշտ, դա իր կնիքն էր դնում պրոլետարիատի վրա, քանի որ մանկահասակ երեխաները և մինչև 16 տարեկան դեռահասները, ըստ 1897 թ. մարդահամարի, կազմում էին բանվոր դասակարգի 13,2%-ը և գյուղատնտեսական բանվորների աճելի քան կես միլիոնանոց շուկատը: Չնայած ստեղծված դժվարություններին, 1897 թ. մարդահամարի տրվյալներով կարգալի իմացող բանվորները կազմում էին 51,9%, որը 2,5 անգամ գերազանցում էր երկրի բակչության զրադիտությանը⁶: Ընդ որում գրագետ էր տրամադրված բանվորների 59,9, իսկ բանվորուհիների՝ 34,9%-ը⁷: Փաստորեն աշխատավորության շրջանում զրադիտության ամենաբարձր մակարդակը բանվորներին էր, այն դեպքում, երբ Ռուսաստանում գոյություն ունեին արդյունաբերական կարիքների համար որակալի կադրերի պատրաստման պետական համակարգ, Այսպիսով, «ժողովրդի խավաբեցման» քաղաքականությունը չկարողացավ դադարեցնել աշխատավորության կապը կրթության հետ: Խոշոր արդյունաբերությունը, համախմբելով բանվորներին, ձևավորում էր նրանց հոգևոր պահանջմունքները: Պրոլետարիատը ձևավորման գույզնեցրած բարձրացնում էր իր զրադիտության մակարդակը և կոլտուրան:

Կայսրությունում բանվորների զրադիտության աստիճանը միանման չէր: Եվրոպական Ռուսաստանի ֆարրիկազործարանային արդյունաբերության մեջ բարձր զրադիտություն ունեին

1 Վ. Ի. Լենին, ԵԺ, հ. 23, էջ 153:

2 Նույն տեղում, էջ 160:

3 Центральный государственный исторический архив СССР (այսուհետև՝ ЦГИА СССР), ф. 32, оп. 1, д. 1126, с. 6.

4 А. Г. Рашин, Население России за 100 лет, М., 1956, с. 314.

5 Центральный государственный архив Октябрьской революции СССР (այսուհետև՝ ЦГАОР СССР), ф. 543, оп. 1, г. 1863—1916, д. 510, с. 12.

6 Рабочий класс России от зарождения до начала XX в., М., 1983, с. 208.

7 Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. (այսուհետև՝ Численность и состав рабочих...), т. 1. СПб., 1906, с. XIV.

դործիքագործ-փականագործները, պոլիգրաֆիստները (մինչև 83%), մետաղագործները (66%), ռիմիական և սննդարդյունաբերության բանվորները (մոտ 50%), տեքստիլագործները (47%)⁸։ Չարիկագործարանային բանվոր և րիտասարդությունը (13—19 տարեկան) ևս այս-րի էր ընկնում գրագիտության բարձր տոկոսով՝ 63—70, այն դեպքում, երբ ընդհանուր բը-նակչության կազմում այդ տարիքի գրագետները հաշվվում էին միայն $\frac{1}{3}$ -ը⁹։

Ընդհանուր առմամբ կրթական բարձր աստիճանով աչքի էին ընկնում Պետերբուրգի ու Մոսկվայի, Մերձբալթիկայի բանվորները¹⁰։ Ցածր գրագիտություն ունեին խոշոր քաղաքնե-րից և արդյունաբերական շրջաններից հեռու գտնվող, որակավորում չունեցող բանվորները (խճուղային տրանսպորտինը՝ 35%, սեագործները՝ 20%, գյուղատնտեսական բանվորները՝ 26,3% և այլն)¹¹։

Ռուսաստանում գրագիտության ցածր մակարդակը, ինքնին, բացասաբար էր ազդում ծայրագավառների ազգաբնակչության վրա։ 1897 թ. տվյալներով Ռուսաստանում գրագետ-ների թիվը, ինչպես ասվեց, կազմել է 21,1%, Միշին Ասիայում՝ 5,3, Կովկասում՝ 12,4, Միբրիում՝ 12,3%¹²։ Ցարական կառավարությունը, պետական բյուջեի առկածի բաժինը հիմ-նականում օգտագործելով ռազմատնտեսական և շինովնիկական ապարատի պահպանման համար, տեղական ժողովուրդների կրթական կարիքներին հատկացնում էր միայն շնչին գու-մարները 1894 թ. Անդրկովկասի և Դաղստանի ուսումնական շրջանում 13 հազ. շնչին ընկնում էր մեկ տարրական դպրոց¹³։ Պատահական չէ, որ Կովկասում 1897 թ. 1000 բնակչին ընկ-նում էր 18,2 սովորող տղամարդ և 8 կին¹⁴։ Սա ցարիզմի և զգային-գաղութային ճնշման բնո-րոշ փաստ է, երբ ծայրամասերում ավելի շատ, քան կենտրոնական նահանգներում ինքնա-կալությունը ժողովրդական մասսաներին զրկում էր կրթությունից։

Անդրկովկասի բնակչության գրագիտության անբավարար վիճակը չէր կարող բացասա-բար լանդադառնալ երկրամասում ձևավորվող պրոլետարիատի կրթական մակարդակի վրա։ Բանվոր դասակարգի համարման հիմնական աղբյուրները՝ գյուղացիությունը, արհեստավոր-ները, բանվորների երեխաները, կրթության առումով հետին պլան էին մղված։ 1897 թ. Ան-դրկովկասի բանվոր դասակարգի գրագիտության մակարդակը ցածր էր համառուսաստանյան պրոլետարիատի համեմատությամբ։ Այսպես, օրինակ, եթե կայսրությունում այն կազմում էր 51,9%, ապա Երկրամասում գրագետ էր բանվորների միայն 31,5%-ը¹⁵։ Համեմատաբար կրթական բարձր մակարդակ ունեւր Վրաստանի պրոլետարիատը։ 1897 թ. բանվորների կըր-թական միջին ցուցանիշը կազմում էր 38%, ընդ որում մշակող արդյունաբերության բանվոր-ներինը՝ 44, առևտրի աղբյուրները՝ 47, տրանսպորտինը՝ 34 և շինարարական բանվորներինը՝ 27։ Ցածր էր լեռնարդյունաբերության բանվորների գրագիտությունը՝ 24%, բեռնակիրներինը՝ 15%¹⁶։ 1897 թ. մարդահամարով Բաքվի պրոլետարիատի միջին գրագիտությունը կազմում էր 27,5%, իսկ Բաքվի նահանգի ողջ բանվորներինը՝ 26,5%¹⁷։

Կրթական գործն առավել անմխիթար վիճակում էր Արևելյան Հայաստանում։ 1869 թ. Երևանի նահանգապետի հաշվետվության մեջ նշվում էր, որ 450000 բնակիչ ունեցող նա-հանգում կան ուսումնական 5 հաստատություն և յուրաքանչյուր հազար բնակչին ընկնում է

⁸ А. Г. Рашин, Формирование рабочего класса России, М., 1958, с. 584.

⁹ Նույն տեղում, էջ 584։

¹⁰ Рабочий класс России от зарождения..., с. 208.

¹¹ Численность и состав рабочих..., т. 1, с. XIX. տե՛ս նաև Э. Э. К р у з е, Положение рабочего класса России в 1900—1914 гг., Л., 1976, с. 120.

¹² ЦГИА СССР, ф. 32, оп. 1, д. 1126, с. 6.

¹³ ՄՄԿԿ Կենտկոմի առընթեր մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի հաշվական մասնաձյու-ղի արխիվ (այսուհետև՝ ՄԼԻ ՀՄԿԱ), ֆ. 4033, դ. 32, ց. 5, թ. 26։

¹⁴ ЦГИА СССР, ф. 32, оп. 1, д. 1126, с. 2, 6.

¹⁵ Численность и состав рабочих..., т. II, СПб., 1906, табл. III, с. 80—85, 90—95, 96—99, 106—113, 124—131, 134—139. Տե՛ս նաև Формирование рабочего класса в За-кавказье, Тбилиси, 1974, с. 55.

¹⁶ Э. В. Хоштария, Развитие промышленности и формирование рабочего класса в Грузии XIX в., (автореферат докт. дисс.), Тбилиси, 1969, с. 168.

¹⁷ И. В. Стригунов, Из истории формирования бакинского пролетариата 70—90-х гг., Баку, 1960, с. 152—153.

մեկ սովորող¹⁸։ Վիճակը չի փոխվում նաև 1874 թ.¹⁹ ուսումնական 5 հաստատություններում սովորում էին ընդամենը 677 աշակերտ¹⁹։

70-ական թվականների կեսերից ցարիզմը, հայ դպրոցի, մտավորականների նկատմամբ տեղային խտրականության քաղաքականություն վարելով, փակում է տասնյակ մշակութային-կրթական ընկերություններ, նույնիսկ հայ երիտասարդներին արգելելով դպրոցներում դասավանդել²⁰, 1888 թ. Երևանի նահանգում հարկատու դասերի 126 բնակչից մեկն էր սովորող, այն դեպքում, երբ արտոնյալ դասերից՝ երեքից մեկը²¹։ Ավելի անմխիթար էր վիճակը կանանց կրթության հարցում, 1893 թ. նահանգի 1000 կանանց բնկում էր 4,2 սովորող²²։

90-ական թվականներին ավելանում է սովորողների քանակը, որոշ աշխուժություն է ապրում ժողովրդական կրթությունը, սակայն դպրոցը դեռևս հեռու էր ժողովրդի հիմնական զանդվածների կրթական պահանջը բավարարելուց։ 1897 թ. Երևանի նահանգի ողջ բնակչության գրագիտությունը կազմել է 6,4%, քաղաքայինը՝ 27,2, Կարսի մարզում՝ 10,8, Կարսում՝ 38,8, ծածր էր հատկապես նահանգի գյուղական բնակչության գրագիտությունը²³։ Կարսի մարզի բնակչության կրթական համեմատաբար բարձր մակարդակը բացատրվում է եկվոր բնակչության, մասնավորապես ուսանողների առկայությամբ, որոնք աչքի էին ընկնում բարձր գրագիտությամբ, նահանգի անդամ «Հովանավորվող» ուսական դպրոցները անմխիթար վիճակում էին։ Այսպես, օրինակ, Երևանի Ա. Ս. Պուշկինի անվան ուսական դպրոցը 1903 թ. սուղ հնարավորությունների պատճառով սովորողների մի մասի առջև փակեց դռները²⁴։ Այս իրողությունը մեկ անգամ ևս հիմնավորում է Վ. Ի. Լենինի այն կարծիքը, ըստ որի ինքնակալությունը Ռուսաստանում ժողովրդական կրթության մեծագույն թշնամին է, և երկրում չկա ժողովրդի լուսավորության ավելի անհաշտ թշնամի, քան Ռուսաստանի կառավարությունն է²⁵։

Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ հայկական միջնակարգ դպրոցների սովորողների հիմնական մասը ծագում էր հասարակ ժողովրդից, իսկ պետական ու ազգային տարրական դպրոցների սովորողների 80—90%-ը երկրագործների, արհեստավորների, բանվորների և բնակչության ստորին խավերի երեխաներն էին²⁶, այսինքն՝ սոցիալական այն շերտերը, որոնք համարվում էին պրոլետարիատի շարքերը։ Բնականաբար, ինչքան ժողովրդական կրթությունը մակարդակի բարձր լիներ, այնքան այն կնպաստեր ձևավորվող բանվորների կրթական և կուլտուրական մակարդակի բարձրացմանը։ Իհարկե, այն կարծիքին չենք, որ բոլոր դպրոցների սովորողները հետագայում լրացնում են վարձու բանվորների շարքերը։ Բայց որդանց զգալի մասը ընդգրկվում են առևտրաարդյունաբերական, տրանսպորտի և սպառման ոլորտի աշխատանքներում, անկասկած է։ Մեր հաշվարկներով 1897 թ. Երևանի նահանգի նշված ոլորտներում կային 12-ից ցածր և մինչև 16 տարեկան 834 պատանիներ, որոնք կազմում էին ընդհանուր բանվորների 19,1%-ը, որոնցից գրագետ էին 229-ը կամ նրանց գրագիտության մակարդակը կազմում էր 27,4% (տե՛ս աղ. № 2)։

Հեղափոխության նախօրյակին և տարիներին ուսման վերաբերյալ հետ հայ պրոլետարիատը ևս պայքարում է բանվորական, դեմոկրատական լավագույն դպրոցի համար։ Այդ մասին վկայում են արևելահայ բանվորության գործադուլային պայքարի բազմաթիվ փաստերը²⁷, որտեղ ձեռնարկատերերին ներկայացվում էին դպրոցներ, ընթերցասրահներ, գրադարաններ։

¹⁸ ЦГИА СССР, ф. 1268, оп. 16, д. 12, с. 319.

¹⁹ Նույն տեղում, ց. 20, գ. 146, էջ 288.

²⁰ ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 17, թ. 1—2։ Տե՛ս նաև Վ. Ա. Ավետիսյան, Հայ հասարակական մտքի զարգացման մարքս-լենինյան փուլի սկզբնավորումը, Երևան, 1976, էջ 429.

²¹ ՄԼԻ ՀՄԿԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 17, թ. 103, 106.

²² Նույն տեղում, գ. 19, թ. 12, 14—15.

²³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. LXXI, СПб., 1905, с. I, XXI; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. LXIV, Карсская область, СПб., 1900, тетрадь 1, с. I.

²⁴ ՀՍՍՀ կենտրոնական պետական պատմական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ), ֆ. 117, ց. 1, գ. 1275, թ. 7—8, 10—13.

²⁵ Տե՛ս Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 23, էջ 160—161.

²⁶ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, Երևան, 1981, էջ 769.

²⁷ Ա. Ս. Համբարյան, Դ. Ա. Մուրադյան, Ա. Հ. Սիմոնյան, Արևելյան Հասարակական պրոլետարիատի պատմություն, Երևան, 1988, էջ 991.

րաններ ստեղծելու պահանջներ, Հակառակ ինքնակալությանը, ևրկրամասի պրոլետարիատը բազմաթիվ ուղիներով ձեռք էր բերում ընդհանուր և մասնագիտական գիտելիքներ: Այս առումով քիչ դեր չկատարեցին սոցիալ-դեմոկրատիան, բանվորական լեզու և անլեզու հրատարակությունները, բուլղերիկյան մամուլը և այլն: Դեռևս 1903 թ. ՌՍԴԲԿ ՔիՖլիսի կոմիտեն ցարիզմի դեմ ուղղված կոչի մեջ պահանջում էր 300-ից ավել բանվոր ունեցող ձեռնարկություններում բանվորների ևրկխանների համար անվճար ուսումնարաններ հիմնել, իսկ բանվորների համար՝ ձրի ընթերցարան-գրադարաններ²⁸, 1905 թ. Վ. Ի. Լենինը համարել է Ռուսաստանի ժողովրդական մասսաների մեծ զարթոնքի տարի²⁹: Պրոլետարիատի քաղաքական ինքնագիտակցության բարձրացմանը և հեղափոխական պայքարին զուգընթաց որոշ տեղաշարժեր կատարվեցին բանվորների կրթության ուղղությամբ: 1906 թ. Երևանի նահանգի ռուստրարդուինարերական, սննդի և սպասարկման ոլորտներում աշխատող մինչև 17 ուսերկան պատանիներին թույլատրվեց աշխատանքային օրերին (առավոտյան 8—11-ը, կամ 9—12-ը) դպրոց հաճախել: Սակայն զա վերաբերում էր այն ձեռնարկություններին, որտեղ աշխատանքային օրը 8 ժամից քիչ էր տևում³⁰, 1906 թ. Ալավերդու բանվորների օգոստոսյան գործադուլի ժամանակ պահանջում էր բացել գրադարան-ընթերցարան, իսկ գրքերը դուրս գրել բանվորների ցանկություն³¹, 1907 թ. Ղափանի պղնձահանքերի բանվորները մարտյան գործադուլի ժամանակ պահանջում էին հայերի և ադրբեջանցիների համար բացել երկրյան գոսրնթացներ³²:

Բանվորների կրթությունից վախենում էր ոչ միայն ինքնակալությունը, այլև բուրժուազիան: Վ. Ի. Լենինը նշում էր, որ նրանք բանվորներին վառող էին համարում, իսկ գիտությունը և կրթությունը՝ կայծ և մահու շափ վախենում էին գիտության ու բանվոր մարդկանց միանալուց³³:

Ցածր աշխատավարձը բանվորներին թույլ չէր տալիս երկխաններին ուղարկել դպրոց: Արսիվային ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ Երևանի նահանգում նյութական սուղ միջոցների պատճառով ուսումնական տարվա կեսից շատ երեխաների հանում էին դպրոցից³⁴:

Չնայած այդ ամենին, ինչպես կայսրությունում, այնպես էլ Արեւելյան Հայաստանում բանվոր դասակարգի կրթական մակարդակը համեմատաբար բարձր էր ընդհանուր քնակչությունից համեմատությամբ (աղ. Ձ 1): Ինչպես աղյուսակից երևում է, արդյունաբերական ոլորտի խմբերի բանվորների գրագիտության մակարդակը միանման չէր: Նրանց գրագիտության տոկոսը, որպես կանոն, տատանվում էր մասնագիտական և արտագրության ճյուղերի բարդության հետ կապված: Այսպես, համեմատաբար բարձր գրագիտությամբ աչքի էին ընկնում պոլիգրաֆիստները, փայտամշակման, մետաղամշակման, հագուստեղենի պատրաստման ոլորտի բանվորները: Ցածր էր աղահանքերի (41 բանվորից մեկն էր գրագետ), սննդի, խճուղային հաղորդակցության, կաշվի, սանիտարահիգիենիկ, տեքստիլ արդյունաբերության բանվորների կրթական մակարդակը: Հետաքրքիր է, որ այդ օրինաչափությունը արտահայտվում է նաև համառուսաստանյան բանվորների կրթական մակարդակում: Ամբողջովին վերցրած Արեւելյան Հայաստանի բանվոր դասակարգի կրթական մակարդակը ցածր էր երկրի, այդ թվում նաև Անդրկովկասի բանվորների միջին կրթական մակարդակից: Երևանի նահանգում այն կազմում էր 27,5%³⁵, ինչ վերաբերում է ըստ տարիքի բանվորների գրագիտությանը, նշենք, որ բացի 12 և ցածր տարիք ունեցողներից, որոնց մեջ գրագետ բանվորները կազմում էին 16,8%, որքան երիտասարդ էին բանվորները, այնքան նրանց մեջ բարձր էր գրագիտների տեսակարար կշիռը: Գրագիտության բարձր ցուցանիշ ունեին 15—18 տարեկան (56,8%) և 17—19 տարեկան (45,7%) պատանիները: Նկատենք նաև, որ թեև 12—15 տա-

28 Մի հայկական մասնագիտողի կուսարխիվ, ֆ. 1022, ց. 2, գ. 90, թ. 1—2:

29 Վ. Ի. Լենին, Նիժ, հ. 23, էջ 152:

30 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 2832, թ. 1—3, 49, 115:

31 Մի հայկական մասնագիտողի կուսարխիվ, ֆ. 1022, գ. 323, ց. 2, թ. 1:

32 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 402:

33 Վ. Ի. Լենին, Նիժ, հ. 2, էջ 95, 97:

34 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 117, ց. 1, գ. 1361, էջ 18, 21, 24:

35 Численность и состав рабочих... т. II, ч. III, с. 134—139.

րեկանների գրագիտությունը բավական բարձր էր, սակայն այն իրական պատկեր չէր արտահայտում, նրանց տեսակարար կշիռը բանվորների ընդհանուր թվում բիշ էր: Այս առումով ուշագրավ է, որ 20—39 տարեկան բանվորները իրենց տեսակարար կշիռով գերակշռում էին բանվորների ընդհանուր բանակակազմում և գրագետ բանվորների մեջ, նրանք կազմում էին նահանգի բանվորների 50,1%-ը և բոլոր գրագետ բանվորների 49,4%-ը: Կարսի մարզում համապատասխանաբար 58 և 51,6% էին կազմում (աղ. Ն: 3 և 3): Ցածր էր գրագիտությունը 40-անց բանվորների մոտ: Չափազանց ցածր էր կանանց կրթական մակարդակը. նահանգի տարբեր ոլորտներում ընդգրկված էին ընդամենը 83 կին, որոնցից միայն 7-ն էին գրագետ: Ամբողջովին վերցրած գրագետ բանվորուհիները նահանգի ընդհանուր գրագետների թվում կազմել են 0,6%³⁶, Համեմատաբար բարձր էր Կարսի մարզի բանվորների կրթական մակարդակը: Ըստ մեր հաշվարկների, 1897 թ. մարզի արդյունաբերության, տրանսպորտի և առևտրի ոլորտներում ընդգրկված 1058 բանվորներից գրագետ էին 366-ը կամ 34,6%-ը: Որքան էլ զարմանալի է, նշված ոլորտներում ընդամենը 1 գրագետ կին կար³⁷:

Այսպիսով, շնայած եղած բազմաթիվ արգելքներին, Արևելյան Հայաստանում ևս ընդհանուր բնակչության համեմատությամբ պրոլետարիատը գրագիտության ավելի բարձր մակարդակ ուներ: 1897 թ. Երևանի նահանգի արդյունաբերական բանվորների (արդյունաբերություն, տրանսպորտ, առևտուր) գրագիտությունը 4,3 անգամ բարձր էր ողջ բնակչության գրագիտությունից³⁸, Այս իրողությունը պայմանավորված էր կապիտալիզմի պահանջներով, համառոտաստանյան պրոլետարիատի հեղափոխական պայքարով, ինչպես նաև բանվորական լայն մասսաների ինքնակրթության ձգտմամբ: Այս ամենը նպաստեց բանվոր դասակարգի ոչ միայն կրթական առաջընթացին, այլև ընդլայնեց նրա մտահորիզոնը, բարձրացրեց դասակարգային ինքնագիտակցությունը: Վ. Ի. Լենինի դիպուկ արտահայտությամբ, բանվորներն առանց գիտելիքների անպաշտպան էին, իսկ գիտելիքներով՝ ուժեղ են³⁹:

Բանվորների գրագիտության աստիճանը ինչ-որ չափով պայմանավորում էր նրա որակական մակարդակը: Այս առումով հետաքրքիր է, որ Ռուսաստանի արդյունաբերական խոշոր ձեռնարկություններում բանվորների գրագիտությունը և որակավորումը իրենց տեսակարար կշիռով մոտավորապես միանման էին և կազմում էին 60—70%⁴⁰, Փաստը վկայում է, որ Ռուսաստանում բանվորների մասնագիտական ունակությունների բարձրացմանը զգալիորեն նպաստում էին ձեռնարկություններին կից գործող տեխնիկական դպրոցները, ուսումնական արհեստանոցները, մասնագիտական դասընթացները, հանրակրթական, երեկոյան և կիրակնօրյա դպրոցները⁴¹: Այդ դպրոցները և հաստատությունները ընդգրկում էին բանվորների և նրանց երեխաների միայն որոշ մասը:

1904—1905 ուստարում Ռուսական տեխնիկական ընկերության և ֆաբրիկագործարանային դպրոցներում սովորում էին ավելի քան 46 հազ. բանվորների երեխաներ⁴²: Դա չէր կարող չնպաստել բանվորների մասնագիտական որակավորման մակարդակի բարձրացմանը: Ռուսաստանի ֆաբրիկագործարանային արդյունաբերության մեջ տարբեր որակավորում ունեցող բանվորները կազմում էին խոշոր ինդուստրիայի բանվորների ընդհանուր թվի մոտավորապես 2/3-ը⁴³: Արդյունաբերության զարգացած ճյուղերում որակյալ բանվորների տեսակարար կշիռը ավելի բարձր էր: Այսպես, մետաղամշակման, մեքենաշինական, էլեկտրատեխնիկական, խոշոր ձեռնարկություններում որակավորում ունեցող բանվորների բաժինը 80% և ավելի էր⁴⁴: Ռուսաստանում բանվորների մոտ 35%-ը միջին որակավորման աշխատավարձ

³⁶ Նույն տեղում:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 96, 99.

³⁸ Նույն տեղում, էջ 134—139.

³⁹ Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 2, էջ 97.

⁴⁰ Рабочий класс Центра страны и Сибири (конец XIX—нач. XX в.). Новосибирск, 1981, с. 47.

⁴¹ ЦГИА СССР, ф. 90, оп. I, д. 537, л. 12, 14—15; Ленинградский государственный исторический архив, ф. 139, оп. 1, д. 7380, л. 2—5, об., ф. 2075, оп. 6, д. 20, л. 13—28, Центральный государственный архив г. Москвы, ф. 1587, оп. 1, д. 1, л. 1—8.

⁴² Э. Э. Крузе, Положение рабочего класса России в 1900—1914 гг., с. 122—123.

⁴³ Рабочий класс Центра страны и Сибири, с. 46—47.

⁴⁴ Там же, с. 47.

լր ստանում: Ցածր որակավորման և առանց որակավորման վատ վճարվող բանվորների բաժինը հասնում էր 60%-ի⁴⁵: Երկրի ժողովրդական տնտեսության մյուս բնագավառներում որակյալ բանվորների քանակը բավականին ցածր էր, իսկ սեագործները հաճախ կազմում էին բանվորների ընդհանուր թվի 2/3-ը⁴⁶: Տարիքային առումով XX դ. սկզբին լափահաս բանվորների կեսից ավելին (56,9%) միջին որակավորում ունեին, իսկ 2%-ը՝ բարձր⁴⁷: Կայսրության ազգային շրջաններում բանվորների որակավորման ընդհանուր մակարդակը ցածր էր: Մասնագիտական կրթության համապատասխան համակարգի բացակայությունը, արդյունաբերության զարգացման ցածր տեմպերը, բանվոր դասակարգի հիմնական կադրերի ձևավորման դանդաղ ընթացքը, արտադրության առանձին ճյուղերի սեզոնային ընդլայնվող պայմանավորեցին ազգային շրջաններում վարձու բանվորների որակավորման ցածր մակարդակը: Բանվորների մեջ բավական թիվ էին կազմում սեագործները, ժամանակավոր և օրավարձու աշխատողները: Դա ևս խանգարում էր նրանց որակավորման աճին: Նման վիճակ էր տիրում նաև Անդրկովկասում: Բացի մի շանի արհեստագործական դպրոցներում սովորողներից և երկրամասի պրոլետարիատը իր որակավորումը ձեռք էր բերում հիմնականում աշխատանքի ընթացքում: 1898 թ. վրաստանում կար արհեստագործական 4 ուսումնարան, որոնցում սովորում էր 338 մարդ⁴⁸: Կովկասի 7,5 միլիոն բնակչությանը ընկնում էր միայն արհեստագործական 7 ուսումնարան (125 հազ. ո. բյուջեով), որտեղ սովորում էր 550 աղավաղ⁴⁹: Ավելի վատ էր գյուղատնտեսական կրթության վիճակը, որի վրա երկրամասում (4 միլիոնանոց բյուջեից) ծախսվում էր միայն 24 հազ. ռուբլի, իսկ սովորողների քանակը հասնում էր 74-ի⁵⁰: Ցարիզմը և ռուսական երկրամասերի բուրժուազիան ծայրահեղորեն դժվարացնում էին և երկրամասի բանվորների որակական աճը: Մակայն արդյունաբերական նոր ճյուղերի զարգացումը, հայրենական և եվրոպական սարքավորումների ներդրումը պահանջում էին բանվորների տեխնիկական բարձր անձնակազմի որակավորման: Համապատասխան բարձրացում Անդրկովկասում բարձր որակավորմամբ և աշխատանքային երկար ստաժով աշխի էին ընկնում Թիֆլիսի Երկաթուղային արհեստանոցներում աշխատող բանվորները: 1900 թ. այնտեղ և դեպոյում աշխատող 4000 բանվորներից 5 և ավելի տարվա ստաժ ունեին բանվորների 16,7%-ը, 10 և ավելի՝ 30%-ը⁵¹: 1903 թ. Բաքվի բանվորների 50%-ը ունեին մեկից մինչև 5 տարվա ստաժ, իսկ 27,6%-ը՝ 5 տարուց ավելի⁵²: Ազգային առումով երկրամասի բանվորների կազմում բարձր որակավորում ունեին Լվոբակի բանվորները, ռուսները, վրացիները, հրեաները: Բարձր որակավորմամբ աշխի էին ընկնում նաև հայերը: Բազմաթիվ պատճառների հետ մեկտեղ (կրթական բարձր մակարդակը, բանվորների սովոր քանակակազմը) այս իրողությունը բացատրում ենք նաև նրանով, որ հայերը 2 անգամ ավելի, քան վրացիները և 5 անգամ ավելի, քան ադրեջանցիները ընդգրկված էին Անդրկովկասի քաղաքային ինդուստրիալ արդյունաբերության տարբեր ճյուղերի աշխատանքներում⁵³:

Երկրամասի բանվորների կազմում հայերը (որոնց ղգալի մասը եկել էր Հայաստանից և հայաբնակ վայրերից) ռուսների, վրացիների հետ կազմում էին պրոլետարիատի հիմնական որակյալ կորիզը: Այսպես, Բաքվի նավթարդյունաբերության մեջ աշխատող ավելի քան 9 հազ. հայ բանվորների 20%-ը վարպետներ էին, 33%-ը՝ կադրային որակյալ բանվորներ, իսկ 16%-ը՝ սեագործներ⁵⁴: 1907 թ. Բաքվի 49 հազ. 948 բանվորների մեջ ռուս վարպետները կազմել են 57,7%, հայերը՝ 31%, ադրեջանցիները՝ 9,5%⁵⁵: Հայերը բավական բարձր

45 Рабочий класс России 1907—февраль 1917, М., 1982, с. 74.

46 Рабочий класс Центра страны и Сибири, с. 47.

47 Рабочий класс России 1907—февраль 1917 г., с. 74.

48 Кавказский календарь, 1900, III отдел, с. 66—67.

49 Отчет попечителя Кавказского учебного округа за 1889 г., с. 113.

50 Նույն տեղում:

51 А. И. М е с т в и р и ш в и л и, Формирование тифлисского пролетариата 1880—1900 гг. (автореферат канд. дис.), Тбилиси, 1965, с. 12.

52 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 75:

53 А. Н. М н а ц а к а н я н, Ленин и решение национального вопроса в СССР, Ереван, 1970, с. 36—37.

54 Խ. Գ. Գ ու լ ա ն յ ա ն, Մարքսիստական տնտեսագիտական մտքի տարածումը հայ իրականության մեջ, Երևան, 1961, էջ 26:

55 Ա. Ն. Մ ն ա ճ ա կ ա ն յ ա ն, Նշվ. աշխ., էջ 37:

որակավորում ունեին Քիֆլիսի, Բաթումի արդյունաբերական ձեռնարկություններում, ևրկրամասի երկաթուղային բանվորների կազմում և այլն: Անդրկովկասի հայ բանվորների զգալի մասը բազմաթիվ թելերով կապված էր Արևելյան Հայաստանի հետ, նրանք զանազան պատճառներով (հոսունություն, հողի հետ կապը, գործադուլային շարժումներին մասնակցելու համար աշխատանքից զրկվելը) վերադառնալով հայրենիք, ընդգրկվում էին տարբեր ոլորտների աշխատանքներում: Հետևաբար, համալրելով տեղական բանվորների շարքերը, նրանք որոշակիորեն նպաստում էին նաև որակական աճին:

Սակայն բուն Արևելյան Հայաստանում պրոլետարիատի ձևավորման առանձնահատկությունները նրան օժտեցին որակական ցածր հատկանիշներով: Չնայած դարի վերջին տրոյսկիստների առանձին ճյուղերի զարգացման և համակենտրոնացման բավական բարձր մակարդակին, Անդրկովկասը, այդ թվում նաև Արևելյան Հայաստանը, ամբողջովին վերցրած մնում էին կայսրության ագրարային ծայրագավառներ: Եթե 1897 թ. երկրի գյուղական բնակչությունը կազմում էր 77,2%, ապա Անդրկովկասում՝ 79,6%, Երևանի նահանգում՝ 87,4%⁵⁶, եթե Ռուսաստանում առևտրաարդյունաբերական բնակչությունը կազմում էր 17,9%, ապա Անդրկովկասում՝ 13,7%, Երևանի նահանգում՝ 7,8—8%⁵⁷: Փաստորեն, Արևելյան Հայաստանի պրոլետարիատի ձևավորման և համալրման հիմնական աղբյուրը գյուղացիությունն էր, իսկ կիսագրագետ գյուղը չէր կարող որակյալ կազմավորվել բանվորներին:

Բանվոր դասակարգի որակական փոփոխությունները պայմանավորված էին նաև կապիտալիստական մեքենայական ինդուստրիայի զարգացմամբ: Վ. Ի. Լենինը նշել է, որ խոշոր մեքենայական ինդուստրիայի փուլում շարունակ տեղի է ունենում բանվոր դասակարգի աճ, «եղբ կրթվում, միավորվում և կազմակերպվում է արտադրության հենց կապիտալիստական պրոցեսի մեխանիզմի շնորհիվ»⁵⁸: Այս առումով ավելորդ չէ նշել, որ Արևելյան Հայաստանում արդյունաբերական հեղաշրջումը բավական ուշ է սկսվել և նույնիսկ դրանից հետո էլ մեքենայական խոշոր ինդուստրիա չտոռաչացավ: Ե՛վ արդյունաբերական հեղաշրջման ուշացումը, ե՛վ կադրային որակյալ բանվորական ուժ պահանջող խոշոր ձեռնարկությունների բացակայությունը իրենց բացասական կնիքը դրեցին թե՛ պրոլետարիատի ձևավորման դանդաղ ընթացքի, թե՛ նրա որակական հատկանիշների վրա: Ուսումնասիրությունները բերում են այն համոզման, որ Ռուսաստանում արդյունաբերական այն ոլորտները, որտեղ բանվորներն ունեին կրթական և որակական բարձր մակարդակ (օրինակ, մետաղագործները, մեքենաշինարարները, քիմիագործները, էլեկտրատեխնիկները, տեքստիլագործները և այլն) հիմնականում բացակայում էին Արևելյան Հայաստանում: Իսկ արդյունաբերական այնպիսի ճյուղերում, որոնք կային և Ռուսաստանում, և Հայաստանում, բանվորների կրթական-որակական մակարդակների միջև էական մեծ տարբերություններ չկային: Ինչպես Ռուսաստանում, այնպես էլ ծայրագավառներում հենց այդ ոլորտների (պղնձահանքային արդյունաբերություն, աղի արդյունահանման, շինարարական, տեքստիլ, ծխախոտի, կաշվի, առևտրի) բանվորների կրթական-որակական մակարդակն էր ցածր⁵⁹:

Ինչպես վերը բերված, այնպես էլ բազմաթիվ այլ պատճառներ (արդյունաբերության մեջ մանուֆակտուրային փուլի կարճատևությունը, կլոր տարին արտադրանք տվող առաջավոր տեխնիկայով զինված ձեռնարկությունների սակավությունը, աշխատուժի ավելի շատ կենտրոնացումը գյուղական վայրերում, բանվորների զգալի մասի կապերի պահպանումը գյուղի հետ, պրոլետարիատի քանակական աճի սահմանափակ հնարավորությունները և այլն) նվազ նպաստավոր պայմաններ էին ստեղծել բանվոր դասակարգի որակական աճի համար: 1897 թ. մարդահամարի համաձայն Երևանի նահանգում արդյունաբերական (արդյունաբերող և մշակող) և շինարարական ոլորտում ընդգրկված աշխատուժի ընդհանուր մասսայի մեջ արդյունաբերական բանվորները կազմում էին 16%, այն դեպքում, երբ սեագործները և օրավարձու բանվորները կազմում էին 24,3%, գյուղատնտեսական բանվորները՝ 39,2%⁶⁰: 1897 թ. Երևանի նահանգում և Կարսի մարզում 10398 ժամանակավոր և օրավարձու բանվոր-

66 Մ. Հ. Ադոնց, Հայաստանի ժողովրդական տնտեսությունը և հայ տնտեսագիտական միտքը XX դարի սկզբին, Երևան, 1968, էջ 273:

57 Նույն տեղում: Տե՛ս նաև Վ. Ե. Խոշարեկյան, Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը, Երևան, 1979, էջ 108:

58 Վ. Ի. Լենին, ԵԼԺ, հ. 1, էջ 203:

59 Այս մասին որոշակի պատկերացում է տալիս № 1 աղյուսակը:

60 М. Я. Кантерс. Из истории рабочего класса Грузии, Тбилиси, 1970, с. 12, 18.

ներ կային՝ 1. Դրա հետ մեկտեղ չի կարելի չնշել, որ անցյալ դարի 90-ական թվականներից նպաստավոր որոշ պայմաններ էին ստեղծվում առանձին ուղբերների բանվորների որակական աճի համար:

70—80-ական թվականներից սկսած բուրժուական ռեֆորմների հետևանքով նաև արևելահայ իրականության մեջ բացվեցին մասնագիտական-արհեստագործական դպրոցներ: Մի շարք բաղադրություններով՝ Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում, Նախիջևանում և զավառներում՝ բացվեցին մասնագիտական դպրոցներ, այնտեղ պատանիները ձեռք էին բերում հյուսիս, խառատի, դարբնի, փականագործի, հեղափոխի, մանածագործի և այլ մասնագիտությունների վերաբերյալ գիտելիքներ⁶²: Սրանց մի մասը, անշուշտ, համարում էր վարձու բանվորների շարքերը և նպաստում նրանց որակավորման բարձրացման: Սակայն դրանց քանակը շատ քիչ էր և եղածները տարրական կրթության հետ միայն մասնագիտական անբավարար գիտելիքներ էին տալիս: 1899 թ. Կարսի մարզում աշակերտները մասնագիտական գիտելիքներ էին ձեռք բերում: Ուսուցումը գործնական բնույթի էր, որոշակի կապ կար արտադրության հետ⁶³, 1902 թ. Կարսի նահանգապետի հաշվետվության մեջ նշվում էր, որ Նախապետի մոտ է պետության հաշվին բացել արհեստագործական տարրական դպրոց: Այն բացվեց 1903 թ.⁶⁴, Երևանի նահանգի 16 դպրոցներին կից գործում էին գյուղատնտեսական-այգեգործական բաժիններ⁶⁵, սակայն՝ ընդհանուր առմամբ գյուղատնտեսական կրթությունը անբավարար էր: Դրա խոստով վկայությունն այն է, որ նահանգում միայն մեկ մարդ ուներ գյուղատնտեսական կրթություն: Նահանգի զավառները ունեին երկու հողաշինարար ինժեներ⁶⁶, Պատահական չէ, որ նահանգապետը առաջարկում էր երկրամասում բացել մետաքսագործների, գինեգործների, շերամապահների, այգեգործների և այլ մասնագիտական դպրոցներ⁶⁷:

Մինչև 90-ական թվականների կեսը Արևելյան Հայաստանի վարձու բանվորների մեծ մասը սեփական ձեռքով էին Դրա բացատրվում է նրանով, որ այդ շրջանում բացակայում էին որակյալ աշխատուժ պահանջող արդյունաբերական ձեռնարկներ: Դեռ առաջին քայլերն էին կատարվում պղնձարդյունաբերության տեխնիկական վերակառուցման ուղղությամբ, չէր սկսվել երկաթուղային շինարարությունը: Վարձու աշխատուժ պահանջող առանձին մասը ձեռնարկությունները բավարարվում էին անորակ աշխատուժով, սեզոնային ժամանակավոր վարձու բանվորներով, օրամշակներով և այլն: 90-ական թվականներից սկսած արդյունաբերական հեղաշրջումը⁶⁸ բանվորական որակյալ աշխատուժի պահանջ էր ներկայացնում: Քեռ այդ շրջանում ևս գերակշռում էին մանր ձեռնարկությունները, սակայն նրանց մի մասը սկսում էր վերակառուցվել: Հանդես էին գալիս կապիտալիստական արդյունաբերության հիմքերի վրա դրված նոր գործարաններ: Արևելյան Հայաստանում որակյալ կադրերի քանակի համեմատական աճ է նկատվում պղնձարդյունաբերության մեջ: 1887 թ. Ախթալայի պղնձահանքերում բանվորների քանակը հասնում էր 350-ի, նրանցից 150-ը աշխատում էր գործարանում, իսկ 200՝ գործարանից դուրս: Բանվորների աշխատավարձը տատանվում էր 40 կոպեկից մինչև 2 ռուբլու սահմաններում: Գործարանում աշխատող բանվորներն ավելի որակյալ էին և առավել բարձր աշխատավարձ էին ստանում: Նույն թվականին Ախթալայի 131 բանվորներից 78-ը հորատողներ էին, 12-ը՝ հետազոտողներ, 41-ը՝ վարպետներ: Այստեղ աշխատում էին նաև իտալացիներ, որոնք հիմնականում մասնագետներ էին⁶⁹, նույն ժամանակաշրջանում աշխատուժի որակական աճ է նկատվում նաև Ալավերդիում: Գործարանում աշխատողների և

61 Գ. Ա. Հարությունյան, Ինդուստրիոն շարժումները Հայաստանում 1905—07 թթ., Երևան, 1956, էջ 13:

62 Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 6, էջ 763: ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 3304, 1-ին սառ, թ. 7—8, 13:

63 ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 205, д. 4818, с. 2—5.

64 Նույն տեղում, ֆ. 1282, ց. 3, գ. 545, էջ 37:

65 Циркуляр по управлению Кавказским учебным округом, № 4, апрель 1904 г., Тифлис, 1904, с. 740—741.

66 ЦГИА СССР, ф. 1282, оп. 3, д. 545, с. 18.

67 Նույն տեղում, էջ 26:

68 Ա. Ս. Համբարյան, Դ. Ա. Մուրադյան, Ա. Հ. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 30—32, ՏԵՄ նաև Մ. Հ. Ադամյան, նշվ. աշխ., էջ 218—219:

69 ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 195, ց. 1, գ. 3, թ. 3—7, 9:

ծառայողների ղգալի մասն ուներ տեխնիկական հատուկ կրթություն, որ ստացել էր Ռուսաստանում և Գերմանիայում⁷⁰։ Պղնձագործ րանվորների որակական մակարդակը ավելի է բարձրանում ՃՃ գարի սկզբին, երբ հիմնականում ավարտվում է Ալավերդու և Ղափանի պղնձարդյունաբերության տեխնիկական վերակառուցումը⁷¹։ Այստեղ սևագործ բանվորների պողքին աշխատում էին ձուլող վարպետներ, հորատողներ, պայթեցնողներ, ինժեներներ, փականագործներ, վազոնավարներ և այլն։ Պղնձագործ րանվորների շրջանում աստիճանաբար բարձրանում էր մասնագիտական որակավորումը։ Այսպես, միայն Ալավերդու, Շամուղի և Մանեսի պղնձահանքերում 300 բանվոր աշխատում էին զանազան մասնագիտություններով, 150-ը՝ արհեստավորներ էին, 30-ը՝ շարվարներ, 150-ը՝ տեսաչափորդներ, 16-ը՝ էլեկտրատեխնիկներ և այլն⁷²։ Ինչպես երևում է, ցածր որակավորում ունեցող բանվորների թիվը համեմատաբար շատ է։ Բայց բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ րանվորների ճնշող մեծամասնությունը ուներ այս կամ այն մասնագիտությունը։ Փաստորեն, նախորդ տասնամյակների համեմատությամբ, պղնձագործ բանվորները որակական զգալի առաջնադասում են ապրել։ Բանվորների որակական մոտավոր աստիճանը կարելի է որոշել նաև աշխատավարձի չափերով։ Հայտնի է, որ տարբեր որակավորում ունեցող բանվորների աշխատանքի վարձատրությունը տարբեր է։ Եթե ընդունենք, որ Ալավերդու սևագործ րանվորների օրվա աշխատավարձը կազմում էր 40—50 կոպեկ, ապա մոտավոր հաշվարկներով Ալավերդու բանվորների 39,9%-ը ստանում էին օրական 40 կոպեկից մինչև մեկ ռուբլի աշխատավարձ։ Իսկ 51-ը՝ մեկ ռուբլուց մինչև մեկ ռուբլի 40 կոպեկ և բարձր աշխատավարձ⁷³։ Փաստորեն, աշխատողների զգալի մասը միջին և բարձր որակավորում ունեցող բանվորներ էին։ Ինչ վերաբերում է Զանգեզուրի պղնձարդյունաբերության բանվորներին, նշենք, որ նրանք իրենց որակավորմամբ զիջում էին Ալավերդու րանվորներին։ Նրանց մասնագիտական և որակական մակարդակը, բարձր աշխատավարձ ստացող բանվորների քանակը համեմատաբար ցածր էին⁷⁴։ Դա բացատրվում է նրանով, որ Ղափանի պղնձահանքերը արդյունաբերական կենտրոնից ավելի հեռու էին գտնվում, աշխատուժի զգալի մասը իր կապերը գյուղի հետ չէր խզել։ Որպեսզի ընդգծենք Ալավերդու և Ղափանի բանվորների կրթական-որակական մակարդակների տարբերությունը, բերենք հետևյալ փաստը։ Եթե Ալավերդու պղնձաձուլական գործարանի բանվորների մեջ գրագետները կազմել են 21,6%⁷⁵, ապա Ելիզավետպոլի նահանգի (Ղափանի, Գետաբեկի) պղնձահանքային բանվորների մեջ այն կազմել է 6,8%⁷⁶։ Ամբողջովին վերցրած Հայաստանի պղնձարդյունաբերության բանվորների մեջ բարձր որակավորում ունեին ռուսները, հայերը, հույները, վրացիները։ Ասենք նաև, որ ի տարբերություն մյուս ազգությունների, ռուս րանվորները հայերի հետ մեկտեղ կազմեցին Արևելյան Հայաստանի պղնձարդյունաբերության, երկաթուղային բանվորների որակյալ կազմի հիմնական և կայուն մասը⁷⁷։

Արևելյան Հայաստանում իրենց որակավորմամբ աչքի էին ընկնում նաև երկաթուղային րանվորները։ Հայաստանում երկաթուղային շինարարությունը սկսվեց ավելի ուշ՝ 1895 թվականին⁷⁸։ 1896—1908 թթ. արդեն կառուցվել էին Թիֆլիս—Ալեքսանդրապոլ—Կարս, Ալեքսանդրապոլ—Երևան, Ուլուխանլու—Ջուլֆա գծերը⁷⁹։ Երկաթուղային շինարարության ծավալմանը զուգընթաց կառուցվում են արհեստանոցներ, կայարաններ, դեպոներ, որտեղ իրենց

70 Նույն տեղում, թ. 12ա։

71 Ա. Ս. Համբարյան, Դ. Ա. Մուրադյան, Ա. Հ. Սիմոնյան, նշվ. աշխ., էջ 53—54։ Տե՛ս նաև Ա. Ս. Համբարյան, Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների համառոտ պատմություն, Երևան, 1983, էջ 78—79։ Մ. Հ. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 218։

72 «Կայծ», 17. VII. 1906։

73 ՀՍՍՀ Կողմ, ֆ. 195, ց. 1, գ. 196, թ. 34—63։ Տե՛ս նաև Մ. Հ. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 293։

74 Մ. Հ. Աղոնց, նշվ. աշխ., էջ 292։ Վ. Ավետիսյան, նշվ. աշխ., էջ 60։

75 Численность и состав рабочих..., т. II, табл. III, с. 124.

76 Նույն տեղում, էջ 90—91։

77 ՀՍՍՀ Կողմ, ֆ. 270, ց. 1, գ. 4, թ. 88, գ. 14, թ. 146, 156, 160, 413, 506, ֆ. 271, ց. 1, գ. 19, թ. 358—360։ Ա. Ս. Համբարյան, նշվ. աշխ., էջ 155—156։

78 ЦГИА СССР, ф. 1263, оп. 4, л. 169, с. 22.

79 Նույն տեղում, ֆ. 32, ց. 1, գ. 639, էջ 3։

մասնագիտական ունակություններն են ձեռք բերում տեղական բանվորները: Շինարարության մեջ մեծ էր ոչ միայն շոգեքարշերի, վագոնների, շենքերի, շինանյութի, այլև վարձու աշխատուժի և ինժեներատեխնիկական անձնակազմի պահանջը: Արևելյան Հայաստանում երկաթուղային շինարարության աշխատուժը համալրվում էր տեղաբնակ գյուղացիներից, Ռուսաստանի և Անդրկովկասի տարբեր շրջաններից եկած սեւագործ բանվորներից: Առանձին մասնագիտություններ պահանջող աշխատանքները կատարում էին իտալացիները, հույները, ռուսները, հայերը: Արխիվային փաստերը ցույց են տալիս, որ շինարարության առանձին հատվածներում աշխատանքները դանդաղում են որակյալ մասնագետների (տեխնիկների, ինժեներների, վագոնավարների, գծագրողների) պակասության պայմաններում⁸⁰: Այդ բացը լրացվում էր շինարարական տարբեր տեղամասերից որակյալ մասնագետների տեղափոխմամբ, ինչպես նաև Ռուսաստանի զանազան կենտրոններից մասնագետների հրավիրմամբ: Ուշագրավ է, որ Ռուսաստանի ուսումնական տարբեր հաստատություններում սովորող ուսանողները (հիմնականում հայեր և ռուսներ) գործուղվում էին որպես պրակտիկանտներ, ինժեներներ, տեխնիկներ, ավազ բանվորներ, ըրիգադավարներ և այլն⁸¹: Քիչ չեն դեպքերը, երբ երիտասարդ բանվորներն իրենց մասնագիտությունն ստանում էին երկաթուղու տարբեր հատվածներում, առավել փորձված մասնագետների մոտ⁸²: Նման ուղիով աստիճանաբար ստեղծվում էր որոշակի մասնագիտությունների երկաթուղային բանվորների մի սերունդ, որը դարձավ Ղարաբաղի, Սևանի, Նրևանի, Ալեքսանդրապոլի, Կարսի երկաթուղային կայարանների և դեպոների բանվոր-ծառայողների որակյալ շերտը: 1903 թ. երկրամասի երկաթուղային գծերի ժամանակ փոխադրության դրամարկների 10683 մասնակից երկաթուղային բանվոր-ծառայողների կեսից ավելին մեկից 5 տարվա ստաժ ունեին, իսկ 1855-ը (17,4%-ը)՝ 5—10 տարվա, 1317-ը (12,3%-ը)՝ 10—15 տարվա, 672-ը (6,3%-ը)՝ 15—20 տարվա, 155-ը (1,5%-ը)՝ 20—25 տարվա ստաժ⁸³: Բերված փաստերը ակնհայտ են դարձնում երկաթուղային բանվորների ճնշող մեծամասնության երկարատև արտադրական գործունեությունը: Վերոհիշյալ բանվորներից 6641-ը կամ 62,2%-ը ամուսնացած, ընտանիքավոր բանվորներ էին⁸⁴: Այս ցուցանիշները կարելի է մասնակիորեն տարածել նաև Արևելյան Հայաստանի երկաթուղային բանվոր-ծառայողների վրա:

Կադրային բանվորների ոչ մեծ տեսակարար կշիռը բնութագրական էր նաև քաղաքային պրոլետարիատին: Արևելյան Հայաստանում քաղաքային խոշոր ձեռնարկությունների քաղաքային իր կնիքն էր դնում որակյալ բանվորների աճի վրա: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ 1890 թ. Նրևանի քաղաքի վճարվող ձեռնարկություններում բանվորների ճնշող մեծամասնությունը զուրկ էր տեխնիկական կրթությունից⁸⁵: Նույնիսկ 1902—1903 թթ. Նրևանի, Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի, Իգդիրի հարյուրավոր ձեռնարկություններ ունեին 4—8 բանվորներ, արտադրությունը սեզոնային բնույթ էր կրում, որի պատճառով նրանց քանակակազմը հաստատուն չէր: Վերոհիշյալ ձեռնարկություններում կապիտալ ներդրումների քչության, արտադրության հիմնական պրոցեսների թույլ մեքենայացման, աշխատուժի հոսքի պատճառով բանվորների կազմը մշտապես փոփոխվում, իսկ հաճախ նաև կրճատվում էր⁸⁶: Բնական է, նման վիճակը դանդաղեցնում, հաճախ նաև արգելակում էր սոցիալական միատարր և հիմնական աշխատուժի ձևավորումը:

Բանվորների քանակով և քիչ թե շատ կալուն աշխատուժի առկայությամբ աչքի էին ընկնում Նրևանի սպիրտ-կոնյակի, կաշվի, Ալեքսանդրապոլի գարեջրի, Նախիջևանի և Օրդու-բադի մետաքսագործական ու նահանգի տարբեր գավառներում եղած մի շարք ձեռնարկություններ⁸⁷:

⁸⁰ ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 271, ց. 1, գ. 17, թ. 54, 87, 94, 100. ֆ. 270, ց. 1, գ. 4, թ. 158, գ. 14, թ. 146, 156, 160, 226, 258:

⁸¹ ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 270, ց. 1, գ. 14, թ. 71—72; ֆ. 271, ց. 1, գ. 17, թ. 54, 60, 73:

⁸² Նույն տեղում, ֆ. 270, ց. 1, գ. 14, թ. 156:

⁸³ Статистика служащих на железных дорогах участников пенсионных и сберегательно-вспомогательных касс на 1903 г., СПб., 1905, с. 52—53 (табл. № 19):

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 65:

⁸⁵ ЦГИА СССР, ф. 20, оп. 12, д. 245, л. 1—5:

⁸⁶ ՀՍՍՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 94, ց. 1, գ. 2664, թ. 16—29, 31—37, 133—134, 141—158:

⁸⁷ Նույն տեղում, թ. 31—37, 62—63, 67—69:

XIX դ. վերջերին—XX դ. սկզբներին, քաղաքային կյանքի աշխուժացմանը զուգընթաց, աշխատուժի համակենտրոնացման և տեխնիկական վերակառուցման որոշ տեղաշարժեր են կատարվում քաղաքային արդյունաբերության ոլորտում (նկատի ունենք փայտամշակման, մետաղամշակման, պոլիգրաֆիկական, սննդի, տեքստիլ ձեռնարկությունները): Երևանում, Ալեքսանդրապոլում, Կարսում տարիների ընթացքում ձևավորվում է արտադրական որոշ փորձ ունեցող բանվորների, ճիշտ է, քիչ, բայց համեմատաբար կայուն շերտ:

Աղյուսակ № 1

Երևանի նահանգի բանվորների կրթական մակարդակը 1897 թ. ըստ ոլորտների
(արդյունաբերություն, տրանսպորտ և առևտուր)*

Քաղաքականության ոլորտները	Բանվորների թիվը	Ընդ որում ըստ սեռի				Գրագետների թիվը Երևանի նահանգում	Գրագետ, ըստ ոլորտների Երևանի նահ. (%-ներով)	Գրագետ, ըստ ոլորտների (%-ներով) Թիֆլիսի նահ.	Գրագետ, ըստ ոլորտների (%-ներով) Թուսասան.
		թիվը	այդ թվ. զրապետ	կ ի ն	թիվը	այդ թվ. գրագետ.			
փայտամշակման	155	153	72	2	2	74	47,7	48,6	58,8
մետաղամշակություն	409	409	102	—	—	102	24,9	51,8	63,1
Ընդ որում փականագործ. մեխ.	324	324	83	—	—	83	25,6	52,6	—
սննդարդյունաբերություն	310	295	51	15	—	51	16,4	32,2	49,7
պոլիգրաֆիկական	38	38	35	—	—	35	92,1	82,8	82,3
շինարարական բանվորներ	1199	1198	374	1	1	375	31,3	27,4	50,0
տեքստիլ արդյունաբերութ.	165	148	39	17	1	40	24,2	23,6	40,0
կաշվի	96	96	20	—	—	20	20,8	34,9	47,1
հագուստեղենի	752	748	286	4	2	288	38,3	45,1	57,2
առևտրի	232	231	65	1	—	65	28,0	39,8	—
երկաթուղային բանվորներ	33	33	11	—	—	11	33,3	41,1	60,0
նաղորդակցութ. այլ ոլորտ.	620	617	48	3	—	48	7,7	15,2	35
հյուրանոց. ահումբ. ճաշ. աշխ.	49	48	15	1	—	15	30,6	53,8	—
ռանխտարա-հիգ. ոլորտ. բանվ.	114	77	16	37	1	17	10,4	25,0	—
այլ ոլորտն. աշխատող բանվ.	202	200	63	2	—	63	31,2	36,3	—
Ը ն դ ա մ ե ն ը	43741**	4291	1197	83	7	1204	27,5	36,3	50,9

Ամբողջովին վերցրած, ընդունելով Արևելյան Հայաստանի քաղաքային բանվորության կրթական-որական մակարդակի ցածրությունը, չենք կարող չնկատել, որ ընդհանուր աշխատուժից աստիճանաբար առանձնանում էր արտադրական հմտություններ, որակյալ աշխատուժի փորձ ու աշխատանքային երկար ստաժ ունեցող արդյունաբերական հիմնական բանվորական սերունդը: 1897 թ. Երևանի նահանգում արդյունաբերական բանվորները իրենց քանակով կազմում են այդ բնագավառները սպասարկող սեկտորի և օրավարձու բանվորների 45,5%-ը, ընդ որում, այդ թիվը Վրաստանում կազմել է 43,6, իսկ Ադրբեջանում՝ 58,5%⁸⁸:

⁸⁸ М. Я. Кантере, նշվ. աշխ., էջ 13:

* Աղյուսակը կազմելիս օգտագործել ենք հետևյալ նյութերը. Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., т. 2, СПб., 1906, табл. III, с. 124, 131, 134—139; Э. Э. Крузе, նշվ. աշխ., էջ 20, М. Я. Кантере, նշվ. աշխ., էջ 55:

** Նշված մեկ բանվորի վերաբերյալ տեղեկություն չկա:

Այսպիսով, կապիտալիզմի դանդաղ զարգացման, արդյունաբերական խոշոր ձևնարկու-
թյունների ռազմակալության պատճառով Արևելյան Հայաստանի բանվոր դասակարգի կրթ-
թական-ոբակական աճը բավական դանդաղ էր ընթանում: Գաղութային իշխանությունները,
սուսական բուրժուազիան, մեծ եկամուտներ ստանալու համար հաճախ խրախուսում էին է-
ման, անօրակ աշխատուժը և Լևնիով իրենց դասակարգային շահերից, խավարի ու տգիտու-
թյան էին դատապարտել բանվորներին: Հայաստանում դեռահասները և բանվորները հնարա-
վորություն չունեին մասնագիտական կրթություն ստանալու և բարձրացնելու իրենց որակա-
վորումը: Փաստորեն, ի հաշիվ տարրական դպրոցների և մասնագիտական ուսումնարանների
սովորողների, բանվորները քիչ թե շատ համալրվում էին որակյալ աշխատուժով: Բանվոր-
ների մի մասը իր մասնագիտական և տեխնիկական ունակությունները ձեռք էր բերում աշ-
խատանքի պրոբանտով:

Աղյուսակ № 2

ՆՐԵԱՆԻ ՆԱՀԱՆՔԻ ԲԱՆՎՈՐՆԵՐԻ (ԱՐԴՅԱՆԱՐԵՐՈՒՅՈՒՆ, ԱՆԼՏՈՐ, ՄՐԱՆՍԱԿՐՈՒ) ԿՐԺԱԿԱՆ
ՄԱԿԱՐԴԱԿՐ ԸՍՏ ՄԱՐԻՔԻ և ՍԵՆԻ (1897 թ.)²

Քանակոր. տարիքը	Քանակորների թիվը	Տվյալ խմբի բանաձևը. տ. և. հ. ընդ. բանաձևը. ընդ. թիվում (9. - 10)	Գյւղերտների թիվը բանվորների ընդ. կազմում						
			Թիվը	գյւղացի. տղա 12-17 տ. և 18-20 տ. տղա 21-25 տ. տղա 26-30 տ. տղա 31-35 տ. տղա 36-40 տ. տղա 41-45 տ. տղա 46-50 տ. տղա 51-55 տ. տղա 56-60 տ. տղա 61-65 տ. տղա 66-70 տ. տղա 71-75 տ. տղա 76-80 տ. տղա 81-85 տ. տղա 86-90 տ. տղա 91-95 տ. տղա 96-100 տ. տղա 101-105 տ. տղա 106-110 տ. տղա 111-115 տ. տղա 116-120 տ. տղա 121-125 տ. տղա 126-130 տ. տղա 131-135 տ. տղա 136-140 տ. տղա 141-145 տ. տղա 146-150 տ. տղա 151-155 տ. տղա 156-160 տ. տղա 161-165 տ. տղա 166-170 տ. տղա 171-175 տ. տղա 176-180 տ. տղա 181-185 տ. տղա 186-190 տ. տղա 191-195 տ. տղա 196-200 տ. տղա 201-205 տ. տղա 206-210 տ. տղա 211-215 տ. տղա 216-220 տ. տղա 221-225 տ. տղա 226-230 տ. տղա 231-235 տ. տղա 236-240 տ. տղա 241-245 տ. տղա 246-250 տ. տղա 251-255 տ. տղա 256-260 տ. տղա 261-265 տ. տղա 266-270 տ. տղա 271-275 տ. տղա 276-280 տ. տղա 281-285 տ. տղա 286-290 տ. տղա 291-295 տ. տղա 296-300 տ. տղա 301-305 տ. տղա 306-310 տ. տղա 311-315 տ. տղա 316-320 տ. տղա 321-325 տ. տղա 326-330 տ. տղա 331-335 տ. տղա 336-340 տ. տղա 341-345 տ. տղա 346-350 տ. տղա 351-355 տ. տղա 356-360 տ. տղա 361-365 տ. տղա 366-370 տ. տղա 371-375 տ. տղա 376-380 տ. տղա 381-385 տ. տղա 386-390 տ. տղա 391-395 տ. տղա 396-400 տ. տղա 401-405 տ. տղա 406-410 տ. տղա 411-415 տ. տղա 416-420 տ. տղա 421-425 տ. տղա 426-430 տ. տղա 431-435 տ. տղա 436-440 տ. տղա 441-445 տ. տղա 446-450 տ. տղա 451-455 տ. տղա 456-460 տ. տղա 461-465 տ. տղա 466-470 տ. տղա 471-475 տ. տղա 476-480 տ. տղա 481-485 տ. տղա 486-490 տ. տղա 491-495 տ. տղա 496-500 տ. տղա 501-505 տ. տղա 506-510 տ. տղա 511-515 տ. տղա 516-520 տ. տղա 521-525 տ. տղա 526-530 տ. տղա 531-535 տ. տղա 536-540 տ. տղա 541-545 տ. տղա 546-550 տ. տղա 551-555 տ. տղա 556-560 տ. տղա 561-565 տ. տղա 566-570 տ. տղա 571-575 տ. տղա 576-580 տ. տղա 581-585 տ. տղա 586-590 տ. տղա 591-595 տ. տղա 596-600 տ. տղա 601-605 տ. տղա 606-610 տ. տղա 611-615 տ. տղա 616-620 տ. տղա 621-625 տ. տղա 626-630 տ. տղա 631-635 տ. տղա 636-640 տ. տղա 641-645 տ. տղա 646-650 տ. տղա 651-655 տ. տղա 656-660 տ. տղա 661-665 տ. տղա 666-670 տ. տղա 671-675 տ. տղա 676-680 տ. տղա 681-685 տ. տղա 686-690 տ. տղա 691-695 տ. տղա 696-700 տ. տղա 701-705 տ. տղա 706-710 տ. տղա 711-715 տ. տղա 716-720 տ. տղա 721-725 տ. տղա 726-730 տ. տղա 731-735 տ. տղա 736-740 տ. տղա 741-745 տ. տղա 746-750 տ. տղա 751-755 տ. տղա 756-760 տ. տղա 761-765 տ. տղա 766-770 տ. տղա 771-775 տ. տղա 776-780 տ. տղա 781-785 տ. տղա 786-790 տ. տղա 791-795 տ. տղա 796-800 տ. տղա 801-805 տ. տղա 806-810 տ. տղա 811-815 տ. տղա 816-820 տ. տղա 821-825 տ. տղա 826-830 տ. տղա 831-835 տ. տղա 836-840 տ. տղա 841-845 տ. տղա 846-850 տ. տղա 851-855 տ. տղա 856-860 տ. տղա 861-865 տ. տղա 866-870 տ. տղա 871-875 տ. տղա 876-880 տ. տղա 881-885 տ. տղա 886-890 տ. տղա 891-895 տ. տղա 896-900 տ. տղա 901-905 տ. տղա 906-910 տ. տղա 911-915 տ. տղա 916-920 տ. տղա 921-925 տ. տղա 926-930 տ. տղա 931-935 տ. տղա 936-940 տ. տղա 941-945 տ. տղա 946-950 տ. տղա 951-955 տ. տղա 956-960 տ. տղա 961-965 տ. տղա 966-970 տ. տղա 971-975 տ. տղա 976-980 տ. տղա 981-985 տ. տղա 986-990 տ. տղա 991-995 տ. տղա 996-1000 տ. տղա 1001-1005 տ. տղա 1006-1010 տ. տղա 1011-1015 տ. տղա 1016-1020 տ. տղա 1021-1025 տ. տղա 1026-1030 տ. տղա 1031-1035 տ. տղա 1036-1040 տ. տղա 1041-1045 տ. տղա 1046-1050 տ. տղա 1051-1055 տ. տղա 1056-1060 տ. տղա 1061-1065 տ. տղա 1066-1070 տ. տղա 1071-1075 տ. տղա 1076-1080 տ. տղա 1081-1085 տ. տղա 1086-1090 տ. տղա 1091-1095 տ. տղա 1096-1100 տ. տղա 1101-1105 տ. տղա 1106-1110 տ. տղա 1111-1115 տ. տղա 1116-1120 տ. տղա 1121-1125 տ. տղա 1126-1130 տ. տղա 1131-1135 տ. տղա 1136-1140 տ. տղա 1141-1145 տ. տղա 1146-1150 տ. տղա 1151-1155 տ. տղա 1156-1160 տ. տղա 1161-1165 տ. տղա 1166-1170 տ. տղա 1171-1175 տ. տղա 1176-1180 տ. տղա 1181-1185 տ. տղա 1186-1190 տ. տղա 1191-1195 տ. տղա 1196-1200 տ. տղա 1201-1205 տ. տղա 1206-1210 տ. տղա 1211-1215 տ. տղա 1216-1220 տ. տղա 1221-1225 տ. տղա 1226-1230 տ. տղա 1231-1235 տ. տղա 1236-1240 տ. տղա 1241-1245 տ. տղա 1246-1250 տ. տղա 1251-1255 տ. տղա 1256-1260 տ. տղա 1261-1265 տ. տղա 1266-1270 տ. տղա 1271-1275 տ. տղա 1276-1280 տ. տղա 1281-1285 տ. տղա 1286-1290 տ. տղա 1291-1295 տ. տղա 1296-1300 տ. տղա 1301-1305 տ. տղա 1306-1310 տ. տղա 1311-1315 տ. տղա 1316-1320 տ. տղա 1321-1325 տ. տղա 1326-1330 տ. տղա 1331-1335 տ. տղա 1336-1340 տ. տղա 1341-1345 տ. տղա 1346-1350 տ. տղա 1351-1355 տ. տղա 1356-1360 տ. տղա 1361-1365 տ. տղա 1366-1370 տ. տղա 1371-1375 տ. տղա 1376-1380 տ. տղա 1381-1385 տ. տղա 1386-1390 տ. տղա 1391-1395 տ. տղա 1396-1400 տ. տղա 1401-1405 տ. տղա 1406-1410 տ. տղա 1411-1415 տ. տղա 1416-1420 տ. տղա 1421-1425 տ. տղա 1426-1430 տ. տղա 1431-1435 տ. տղա 1436-1440 տ. տղա 1441-1445 տ. տղա 1446-1450 տ. տղա 1451-1455 տ. տղա 1456-1460 տ. տղա 1461-1465 տ. տղա 1466-1470 տ. տղա 1471-1475 տ. տղա 1476-1480 տ. տղա 1481-1485 տ. տղա 1486-1490 տ. տղա 1491-1495 տ. տղա 1496-1500 տ. տղա 1501-1505 տ. տղա 1506-1510 տ. տղա 1511-1515 տ. տղա 1516-1520 տ. տղա 1521-1525 տ. տղա 1526-1530 տ. տղա 1531-1535 տ. տղա 1536-1540 տ. տղա 1541-1545 տ. տղա 1546-1550 տ. տղա 1551-1555 տ. տղա 1556-1560 տ. տղա 1561-1565 տ. տղա 1566-1570 տ. տղա 1571-1575 տ. տղա 1576-1580 տ. տղա 1581-1585 տ. տղա 1586-1590 տ. տղա 1591-1595 տ. տղա 1596-1600 տ. տղա 1601-1605 տ. տղա 1606-1610 տ. տղա 1611-1615 տ. տղա 1616-1620 տ. տղա 1621-1625 տ. տղա 1626-1630 տ. տղա 1631-1635 տ. տղա 1636-1640 տ. տղա 1641-1645 տ. տղա 1646-1650 տ. տղա 1651-1655 տ. տղա 1656-1660 տ. տղա 1661-1665 տ. տղա 1666-1670 տ. տղա 1671-1675 տ. տղա 1676-1680 տ. տղա 1681-1685 տ. տղա 1686-1690 տ. տղա 1691-1695 տ. տղա 1696-1700 տ. տղա 1701-1705 տ. տղա 1706-1710 տ. տղա 1711-1715 տ. տղա 1716-1720 տ. տղա 1721-1725 տ. տղա 1726-1730 տ. տղա 1731-1735 տ. տղա 1736-1740 տ. տղա 1741-1745 տ. տղա 1746-1750 տ. տղա 1751-1755 տ. տղա 1756-1760 տ. տղա 1761-1765 տ. տղա 1766-1770 տ. տղա 1771-1775 տ. տղա 1776-1780 տ. տղա 1781-1785 տ. տղա 1786-1790 տ. տղա 1791-1795 տ. տղա 1796-1800 տ. տղա 1801-1805 տ. տղա 1806-1810 տ. տղա 1811-1815 տ. տղա 1816-1820 տ. տղա 1821-1825 տ. տղա 1826-1830 տ. տղա 1831-1835 տ. տղա 1836-1840 տ. տղա 1841-1845 տ. տղա 1846-1850 տ. տղա 1851-1855 տ. տղա 1856-1860 տ. տղա 1861-1865 տ. տղա 1866-1870 տ. տղա 1871-1875 տ. տղա 1876-1880 տ. տղա 1881-1885 տ. տղա 1886-1890 տ. տղա 1891-1895 տ. տղա 1896-1900 տ. տղա 1901-1905 տ. տղա 1906-1910 տ. տղա 1911-1915 տ. տղա 1916-1920 տ. տղա 1921-1925 տ. տղա 1926-1930 տ. տղա 1931-1935 տ. տղա 1936-1940 տ. տղա 1941-1945 տ. տղա 1946-1950 տ. տղա 1951-1955 տ. տղա 1956-1960 տ. տղա 1961-1965 տ. տղա 1966-1970 տ. տղա 1971-1975 տ. տղա 1976-1980 տ. տղա 1981-1985 տ. տղա 1986-1990 տ. տղա 1991-1995 տ. տղա 1996-2000 տ. տղա 2001-2005 տ. տղա 2006-2010 տ. տղա 2011-2015 տ. տղա 2016-2020 տ. տղա 2021-2025 տ. տղա 2026-2030 տ. տղա 2031-2035 տ. տղա 2036-2040 տ. տղա 2041-2045 տ. տղա 2046-2050 տ. տղա 2051-2055 տ. տղա 2056-2060 տ. տղա 2061-2065 տ. տղա 2066-2070 տ. տղա 2071-2075 տ. տղա 2076-2080 տ. տղա 2081-2085 տ. տղա 2086-2090 տ. տղա 2091-2095 տ. տղա 2096-2100 տ. տղա 2101-2105 տ. տղա 2106-2110 տ. տղա 2111-2115 տ. տղա 2116-2120 տ. տղա 2121-2125 տ. տղա 2126-2130 տ. տղա 2131-2135 տ. տղա 2136-2140 տ. տղա 2141-2145 տ. տղա 2146-2150 տ. տղա 2151-2155 տ. տղա 2156-2160 տ. տղա 2161-2165 տ. տղա 2166-2170 տ. տղա 2171-2175 տ. տղա 2176-2180 տ. տղա 2181-2185 տ. տղա 2186-2190 տ. տղա 2191-2195 տ. տղա 2196-2200 տ. տղա 2201-2205 տ. տղա 2206-2210 տ. տղա 2211-2215 տ. տղա 2216-2220 տ. տղա 2221-2225 տ. տղա 2226-2230 տ. տղա 2231-2235 տ. տղա 2236-2240 տ. տղա 2241-2245 տ. տղա 2246-2250 տ. տղա 2251-2255 տ. տղա 2256-2260 տ. տղա 2261-2265 տ. տղա 2266-2270 տ. տղա 2271-2275 տ. տղա 2276-2280 տ. տղա 2281-2285 տ. տղա 2286-2290 տ. տղա 2291-2295 տ. տղա 2296-2300 տ. տղա 2301-2305 տ. տղա 2306-2310 տ. տղա 2311-2315 տ. տղա 2316-2320 տ. տղա 2321-2325 տ. տղա 2326-2330 տ. տղա 2331-2335 տ. տղա 2336-2340 տ. տղա 2341-2345 տ. տղա 2346-2350 տ. տղա 2351-2355 տ. տղա 2356-2360 տ. տղա 2361-2365 տ. տղա 2366-2370 տ. տղա 2371-2375 տ. տղա 2376-2380 տ. տղա 2381-2385 տ. տղա 2386-2390 տ. տղա 2391-2395 տ. տղա 2396-2400 տ. տղա 2401-2405 տ. տղա 2406-2410 տ. տղա 2411-2415 տ. տղա 2416-2420 տ. տղա 2421-2425 տ. տղա 2426-2430 տ. տղա 2431-2435 տ. տղա 2436-2440 տ. տղա 2441-2445 տ. տղա 2446-2450 տ. տղա 2451-2455 տ. տղա 2456-2460 տ. տղա 2461-2465 տ. տղա 2466-2470 տ. տղա 2471-2475 տ. տղա 2476-2480 տ. տղա 2481-2485 տ. տղա 2486-2490 տ. տղա 2491-2495 տ. տղա 2496-2500 տ. տղա 2501-2505 տ. տղա 2506-2510 տ. տղա 2511-2515 տ. տղա 2516-2520 տ. տղա 2521-2525 տ. տղա 2526-2530 տ. տղա 2531-2535 տ. տղա 2536-2540 տ. տղա 2541-2545 տ. տղա 2546-2550 տ. տղա 2551-2555 տ. տղա 2556-2560 տ. տղա 2561-2565 տ. տղա 2566-2570 տ. տղա 2571-2575 տ. տղա 2576-2580 տ. տղա 2581-2585 տ. տղա 2586-2590 տ. տղա 2591-2595 տ. տղա 2596-2600 տ. տղա 2601-2605 տ. տղա 2606-2610 տ. տղա 2611-2615 տ. տղա 2616-2620 տ. տղա 2621-2625 տ. տղա 2626-2630 տ. տղա 2631-2635 տ. տղա 2636-2640 տ. տղա 2641-2645 տ. տղա 2646-2650 տ. տղա 2651-2655 տ. տղա 2656-2660 տ. տղա 2661-2665 տ. տղա 2666-2670 տ. տղա 2671-2675 տ. տղա 2676-2680 տ. տղա 2681-2685 տ. տղա 2686-2690 տ. տղա 2691-2695 տ. տղա 2696-2700 տ. տղա 2701-2705 տ. տղա 2706-2710 տ. տղա 2711-2715 տ. տղա 2716-2720 տ. տղա 2721-2725 տ. տղա 2726-2730 տ. տղա 2731-2735 տ. տղա 2736-2740 տ. տղա 2741-2745 տ. տղա 2746-2750 տ. տղա 2751-2755 տ. տղա 2756-2760 տ. տղա 2761-2765 տ. տղա 2766-2770 տ. տղա 2771-2775 տ. տղա 2776-2780 տ. տղա 2781-2785 տ. տղա 2786-2790 տ. տղա 2791-2795 տ. տղա 2796-2800 տ. տղա 2801-2805 տ. տղա 2806-2810 տ. տղա 2811-2815 տ. տղա 2816-2820 տ. տղա 2821-2825 տ. տղա 2826-2830 տ. տղա 2831-2835 տ. տղա 2836-2840 տ. տղա 2841-2845 տ. տղա 2846-2850 տ. տղա 2851-2855 տ. տղա 2856-2860 տ. տղա 2861-2865 տ. տղա 2866-2870 տ. տղա 2871-2875 տ. տղա 2876-2880 տ. տղա 2881-2885 տ. տղա 2886-2890 տ. տղա 2891-2895 տ. տղա 2896-2900 տ. տղա 2901-2905 տ. տղա 2906-2910 տ. տղա 2911-2915 տ. տղա 2916-2920 տ. տղա 2921-2925 տ. տղա 2926-2930 տ. տղա 2931-2935 տ. տղա 2936-2940 տ. տղա 2941-2945 տ. տղա 2946-2950 տ. տղա 2951-2955 տ. տղա 2956-2960 տ. տղա 2961-2965 տ. տղա 2966-2970 տ. տղա 2971-2975 տ. տղա 2976-2980 տ. տղա 2981-2985 տ. տղա 2986-2990 տ. տղա 2991-2995 տ. տղա 2996-3000 տ. տղա 3001-3005 տ. տղա 3006-3010 տ. տղա 3011-3015 տ. տղա 3016-3020 տ. տղա 3021-3025 տ. տղա 3026-3030 տ. տղա 3031-3035 տ. տղա 3036-3040 տ. տղա 3041-3045 տ. տղա 3046-3050 տ. տղա 3051-3055 տ. տղա 3056-3060 տ. տղա 3061-3065 տ. տղա 3066-3070 տ. տղա 3071-3075 տ. տղա 3076-3080 տ. տղա 3081-3085 տ. տղա 3086-3090 տ. տղա 3091-3095 տ. տղա 3096-3100 տ. տղա 3101-3105 տ. տղա 3106-3110 տ. տղա 3111-3115 տ. տղա 3116-3120 տ. տղա 3121-3125 տ. տղա 3126-3130 տ. տղա 3131-3135 տ. տղա 3136-3140 տ. տղա 3141-3145 տ. տղա 3146-3150 տ. տղա 3151-3155 տ. տղա 3156-3160 տ. տղա 3161-3165 տ. տղա 3166-3170 տ. տղա 3171-3175 տ. տղա 3176-3180 տ. տղա 3181-3185 տ. տղա 3186-3190 տ. տղա 3191-3195 տ. տղա 3196-3200 տ. տղա 3201-3205 տ. տղա 3206-3210 տ. տղա 3211-3215 տ. տղա 3216-3220 տ. տղա 3221-3225 տ. տղա 3226-3230 տ. տղա 3231-3235 տ. տղա 3236-3240 տ. տղա 3241-3245 տ. տղա 3246-3250 տ. տղա 3251-3255 տ. տղա 3256-3260 տ. տղա 3261-3265 տ. տղա 3266-3270 տ. տղա 3271-3275 տ. տղա 3276-3280 տ. տղա 3281-3285 տ. տղա 3286-3290 տ. տղա 3291-3295 տ. տղա 3296-3300 տ. տղա 3301-3305 տ. տղա 3306-3310 տ. տղա 3311-3315 տ. տղա 3316-3320 տ. տղա 3321-3325 տ. տղա 3326-3330 տ. տղա 3331-3335 տ. տղա 3336-3340 տ. տղա 3341-3345 տ. տղա 3346-3350 տ. տղա 3351-3355 տ. տղա 3356-3360 տ. տղա 3361-3365 տ. տղա 3366-3370 տ. տղա 3371-3375 տ. տղա 3376-3380 տ. տղա 3381-3385 տ. տղա 3386-3390 տ. տղա 3391-3395 տ. տղա 3396-3400 տ. տղա 3401-3405 տ. տղա 3406-3410 տ. տղա 3411-3415 տ. տղա 3416-3420 տ. տղա 3421-3425 տ. տղա 3426-3430 տ. տղա 3431-3435 տ. տղա 3436-3440 տ. տղա 3441-3445 տ. տղա 3446-3450 տ. տղա 3451-3455 տ. տղա 3456-3460 տ. տղա 3461-3465 տ. տղա 3466-3470 տ. տղա 3471-3475 տ. տղա 3476-3480 տ. տղա 3481-3485 տ. տղա 3486-3490 տ. տղա 3491-3495 տ. տղա 3496-3500 տ. տղա 3501-3505 տ. տղա 3506-3510 տ. տղա 3511-3515 տ. տղա 3516-3520 տ. տղա 3521-3525 տ. տղա 3526-3530 տ. տղա 3531-3535 տ. տղա 3536-3540 տ. տղա 3541-3545 տ. տղա 3546-3550 տ. տղա 3551-3555 տ. տղա 3556-3560 տ. տղա 3561-3565 տ. տղա 3566-3570 տ. տղա 3571-3575 տ. տղա 3576-3580 տ. տղա 3581-3585 տ. տղա 3586-3590 տ. տղա 3591-3595 տ. տղա 3596-3600 տ. տղա 3601-3605 տ. տղա 3606-3610 տ. տղա 3611-3615 տ. տղա 3616-3620 տ. տղա 3621-3625 տ. տղա 3626-3630 տ. տղա 3631-3635 տ. տղա 3636-3640 տ. տղա 3641-3645 տ. տղա 3646-3650 տ. տղա 3651-3655 տ. տղա 3656-3660 տ. տղա 3661-3665 տ. տղա 3666-3670 տ. տղա 3671-3675 տ. տղա 3676-3680 տ. տղա 3681-3685 տ. տղա 3686-3690 տ. տղա 3691-3695 տ. տղա 3696-3700 տ. տղա 3701-3705 տ. տղա 3706-3710 տ. տղա 3711-3715 տ. տղա 3716-3720 տ. տղա 3721-3725 տ. տղա 3726-3730 տ. տղա 3731-3735 տ. տղա 3736-3740 տ. տղա 3741-3745 տ. տղա 3746-3750 տ. տղա 3751-3755 տ. տղա 3756-3760 տ. տղա 3761-3765 տ. տղա 3766-3770 տ. տղա 3771-3775 տ. տղա 3776-3780 տ. տղա 3781-3785 տ. տղա 3786-3790 տ. տղա 3791-3795 տ. տղա 3796-3800 տ. տղա 3801-3805 տ. տղա 3806-3810 տ. տղա 3811-3815 տ. տղա 3816-3820 տ. տղա 3821-3825 տ. տղա 3826-3830 տ. տղա 3831-3835 տ. տղա 3836-3840 տ. տղա 3841-3845 տ. տղա 3846-3850 տ. տղա 3851-3855 տ. տղա 3856-3860 տ. տղա 3861-3865 տ. տղա 3866-3870 տ. տղա 3871-3875 տ. տղա 3876-3880 տ. տղա 3881-3885 տ. տղա 3886-3890 տ. տղա 3891-3895 տ. տղա 3896-3900 տ. տղա 3901-3905 տ. տղա 3906-3910 տ. տղա 3911-3915 տ. տղա 3916-3920 տ. տղա 3921-3925 տ. տղա 3926-3930 տ. տղա 3931-3935 տ. տղա 3936-3940 տ. տղա 3941-3945 տ. տղա 3946-3950 տ. տղա 3951-3955 տ. տղա 3956-3960 տ. տղա 3961-3965 տ. տղա 3966-3970 տ. տղա 3971-3975 տ. տղա 3976-3980 տ. տղա 3981-3985 տ. տղա 3986-3990 տ. տղա 3991-3995 տ. տղա 3996-4000 տ. տղա 4001-4005 տ. տղա 4006-4010 տ. տղա 4011-4015 տ. տղա 4016-4020 տ. տղա 4021-4025 տ. տղա 4026-4030 տ. տղա 4031-4035 տ. տղա 4036-4040 տ. տղա 4041-4045 տ. տղա 4046-4050 տ. տղա 4051-4055 տ. տղա 4056-4060 տ. տղա 4061-4065 տ. տղա 4066-4070 տ. տղա 4071-4075 տ. տղա 4076-4080 տ. տղա 4081-4085 տ. տղա 4086-4090 տ. տղա 4091-4095 տ. տղա 4096-4100 տ. տղա 4101-4105 տ. տղա 4106-4110 տ. տղա 4111-4115 տ. տղա 4116-4120 տ. տղա 4121-4125 տ. տղա 4126-4130 տ. տղա 4131-4135 տ. տղա 4136-4140 տ. տղա 4141-4145 տ. տղա 4146-4150 տ. տղա 4151-4155 տ. տղա 4156-4160 տ. տղա 4161-4165 տ. տղա 4166-4170 տ. տղա 4171-4175 տ. տղա 4176-4180 տ. տղա 4181-4185 տ. տղա 4186-4190 տ. տղա 4191-4195 տ. տղա 4196-4200 տ. տղա 4201-4205 տ. տղա 4206-4210 տ. տղա 4211-4215 տ. տղա 4216-4220 տ. տղա 4221-4225 տ					

90-ական թվականներից սկսած արդյունաբերական հեղաշրջումը որոշ չափով նպաստեց Համեմատաբար որակյալ աշխատուժե պահանջող արդյունաբերական Նոր Հյուսիսի հանդես գալուն: Պղնձարդյունաբերության, քաղաքային ֆարիկագործարանային ձեռնարկությունների տեսնական վերակառուցումները և երկաթուղային ինտենսիվ շինարարությունը չէին կարող չնպաստել ձեռնարկող պրոետորիատի կրթական-որակական մակարդակի բարձրացմանը: Կապիտալիզմի զարգացմանը զուգընթաց աստիճանաբար հանդես է գալու իր կշռությունը ոչ ձևե արդյունաբերական հիմնական որակյալ կադրային րանսլորությունը:

Արեւելահայ պարզետարիատի ընդհանուր կոպտորական-քաղաքական ինքնագիտակցութեան աճը ընթանում էր համառոտական ե տեղական գործոնների, մասնավորապէս բանվոր դասակարգի հեղափոխական պայքարի բովմով: XX դ. սկզբներին Արեւելյան Հայաստանի բանվոր դասակարգը իր սոցիալական հատկանիշներով, դասակարգային ու քաղաքական համոռնութեամբ անցյալ դարի 70—80-ական թվականների վարձու աշխատուժից տարբերվում էր ձևավորված դասակարգին հատուկ հատկանիշներով: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինի՝ կապով տակաւի հ երանվոր դասակարգի զարգացմանը զուգընթաց պարզետարիատի կրթական-որս-

* Աղյուսակը կազմել ենք Численность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г. *աղյուսակը կազմել ենք 2-րդ հատորի 134—139 էջերում տեղադրված III աղյուսակի տվյալների* *օգտագործմամբ:*

**** Նշված մեկ ըաճվորի վերաբերյալ որե՛ տեղեկութուն չկա:**

կական աճը օրյեկտիվ պրոցեսն է, որը նրա ձևավորման գլխավոր պայմաններից է ու շահանքներից:

Աղյուսակ № 3.

Բանվորների կրթական մակարդակը Կարսի մարզում (1897 թ.)*

Բանվորն. տարիքը	Բանվորն. քանակը	Տվյալ խմբի բանվոր-ների տեսակ. կշիռը ընդ. բանվոր. թվում	Գրագետների թիվը բանվորների ընդդ. քանակահարմարում		
			Թիվը	գրագետ. տեսակ. կշիռ. ընդ. բանվոր. թվում	տվյալ տարիք. խմբի գրագետ. տեսակ. կշիռ. ընդ. բանվոր. թվում
12 և ցածր տարիքի	18	1,7	8	44,4	2,2
13—14	33	3,1	17	51,5	4,6
15—16	80	7,6	45	56,2	12,3
17—19	110	13,2	65	45,7	17,5
20—39	614	58,0	189	30,8	51,6
40—59	149	14,1	38	25,5	10,4
60 և ավելի	24	2,3	5	20,8	1,4
ընդամենը	1058	100,0	366	34,6	100,0

РОСТ КАЧЕСТВЕННО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО УРОВНЯ РАБОЧЕГО КЛАССА В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ ВО ВСЕРОССИЙСКОЙ ПРОЛЕТАРСКОЙ СИСТЕМЕ (вторая половина XIX—начало XX вв.)

С. С. АКОПЯН

Резюме

Рабочий класс Восточной Армении, являясь частью всероссийского пролетариата, нес на себе те основные черты культурно-качественного роста, которые были свойственны пролетариату страны в целом.

В силу слабого развития капитализма, национальной колониальной политики самодержавия, поощрения дешевой и некачественной рабочей силы со стороны русской буржуазии и, наконец, неудовлетворительной постановки народного образования образовательно-качественный уровень восточноармянского пролетариата был ниже среднего образовательного уровня всероссийского пролетариата.

Постепенно формируясь, в конце XIX в. пролетариат края стремился к образованию, в процессе производства приобретал специальные и технические навыки. Несмотря на многообразие барьеров как в России, так и в Восточной Армении уровень грамотности пролетариата был намного выше уровня общего населения.

В начале XX века появляется основной кадровый рабочий класс. Образование и классовое самосознание развивались при наличии всероссийских факторов в условиях революционной борьбы пролетариата.

* Աղյուսակը կազմել ենք Չисленность и состав рабочих в России на основании данных Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 г., 2-րդ. հատորի 96—99 էջերում տեղագրված III աղյուսակի տվյալների օգտագործմամբ: